

СТАТУС МІЖНАРОДНОГО СПОНСОРА ВІЙНИ: ПРАВОВІ ПІДСТАВИ, НАСЛІДКИ, ВИКЛИКИ ДЛЯ КОМПЛІАНСУ Й КОНСАЛТИНГУ

INTERNATIONAL SPONSOR OF WAR STATUS: LEGAL FOUNDATIONS, CONSEQUENCES, CHALLENGES FOR COMPLIANCE AND CONSULTING

Поєдинок В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри економічного права та економічного судочинства
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Національним агентством з питань запобігання корупції ведеться список «міжнародних спонсорів війни», але що це значить? НАЗК вказує, що міжнародними спонсорами війни є іноземні компанії, які незважаючи на визнання міжнародною спільнотою росії країною-агресором та санкційні обмеження, продовжують співпрацю із нею. У статті з'ясовано, що ведення списку міжнародних спонсорів війни НАЗК здійснюється без належної правової підстави. Наслідком такої ситуації є те, що статус міжнародного спонсора війни не тягне за собою конкретних правових наслідків. Це не припустимо з огляду на те, що згаданий список офіційно ведеться органом державної влади України.

Проблема протидії міжнародним спонсорам війни (як і загалом бізнесу з росією) вимагає комплексного підходу, що включає зусилля як держави Україна, так і суб'єктів бізнесу. З боку держави необхідними є кроки щодо законодавчого урегулювання підстав для ведення списку міжнародних спонсорів війни, критеріїв (методології) віднесення особи до міжнародних спонсорів війни та конкретних правових наслідків такого статусу. З боку суб'єктів бізнесу необхідним є спрямування комплаєнс-зусиль на мінімізацію ризиків, пов'язаних з бізнес-зв'язками з росією. У контексті комплаєнсу увагу приділено дотриманню вимог щодо відповідального та етичного ведення бізнесу, інтеграції комплаєнсу та етики. Економічна протидія агресору є складним завданням, яке вимагає співпраці, експертизи та стратегічного керівництва, що актуалізує роль консалтингової діяльності. Консалтингові фірми, що володіють спеціалізованими знаннями, здатністю до оцінки ризиків, експертизою у сфері регуляторних та інших вимог, спроможністю у сфері фінансової розвідки та щодо встановлення співпраці між стейкхолдерами можуть внести значний внесок у глобальні зусилля в економічній боротьбі з агресором. За допомогою консалтингових послуг стейкхолдери можуть зміцнити свої механізми захисту від бізнес-зв'язків з агресором та працювати над створенням більш безпечного й стійкого світу.

Ключові слова: міжнародний спонсор війни, санкції, національна економічна безпека, відповідальна поведінка бізнесу, належна обачність, знай свого клієнта, комплаєнс, внутрішньогосподарські відносини, консалтинг.

The National Agency for the Prevention of Corruption of Ukraine maintains a list of "international sponsors of war," but what does it mean? The NAPC states that international sponsors of war are foreign companies that, despite Russia being recognized by the international community as an aggressor and facing sanctions, continue to cooperate with it. In the article I find that the NAPC maintains the list of international sponsors of war without proper legal basis. As a result, the status of an international sponsor of war does not entail specific legal consequences. This is unacceptable considering that the mentioned list is officially maintained by a Ukrainian government body.

Addressing the issue of countering international sponsors of war (as well as business with Russia in general) requires a comprehensive approach involving efforts from both the Ukrainian government and business entities. From the government's perspective, legislative measures are necessary to establish the legal basis for maintaining the list of international sponsors of war, criteria for classifying an entity as an international sponsor of war, and specific legal consequences of such status. Business entities need to take steps to minimize risks associated with business ties to Russia by focusing on compliance with requirements for responsible and ethical business conduct, integrating compliance and ethics. Also, economic resistance to the aggressor is a complex task that requires cooperation, expertise, and strategic leadership, highlighting the role of consulting activities. Consulting firms with their specialized knowledge, risk assessment capabilities, expertise in regulatory and other requirements, financial intelligence, and the ability to facilitate collaboration among stakeholders can make a significant contribution to global efforts in economically countering the aggressor. By leveraging the services of consulting firms, stakeholders can strengthen their defenses against business links with the aggressor and work towards a more secure and resilient world.

Key words: international sponsor of war, sanctions, national economic security, responsible business conduct, due diligence, know your customer, compliance, intra-economic relations, consulting.

Вступ. Влітку 2022 року на сайті Національного агентства запобігання корупції (НАЗК) з'явився розділ «Міжнародні спонсори війни» [1]. Наразі в ньому представлено 28 іноземних суб'єктів бізнесу – від маловідомих широкому загалу грецьких судноплавних компаній до монстрів ритейлу *Leroy Merlin*, *Auchan* та *Metro*. У лютому 2023 р. НАЗК внесло до списку міжнародних спонсорів війни найбільшого у світі (виторг за 2022 рік – \$80 млрд) виробника побутової хімії та товарів особистої гігієни *Procter&Gamble (P&G)*. За словами голови напрямку мінімізації корупційних ризиків у санкційній політиці НАЗК Агії Загребельської, підставою для такого рішення слугувало те, що, попри заяви про зменшення своєї присутності в РФ, транснаціональна компанія навіть збільшила обсяги діяльності у грошовому виразі; відповідно, зросли і суми податків, сплачені до російського бюджету. «Кожне рішення приймається індивідуально, цей список не схожий на реєстр, де просто включаються всі компанії, що діють у Росії», – пояснила Загребельська [2].

Метою статті є з'ясування конкретного змісту статусу міжнародного спонсора війни, встановлення правових підстав запровадження такого статусу і його правових наслідків, а також дослідження нових викликів, пов'язаних з присвоєнням такого статусу, що виникають у площині здійснення комплаєнсу та консалтингової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Згідно з інформацією на сайті НАЗК, міжнародними спонсорами війни є іноземні компанії, які незважаючи на визнання міжнародною спільнотою росії країною-агресором та санкційні обмеження, продовжують співпрацю із нею. Першочерговими кандидатами на санкції є ті компанії, що забезпечують державний та приватний сектор товарами і послугами критичного призначення, а також поповнюють бюджет країни, тим самим фінансуючи війну [1].

7 вересня 2022 р. НАЗК повідомила, що відтепер усі компанії, які продовжують співпрацювати з агресором та включені до списку «Міжнародних спонсорів війни», а також ті, що будуть додаватися до нього у майбутньому, вносяться до бази даних *World-Check* з метою

захисту фінансового сектора всіх країн світу від спонсорів російської війни [3].

База даних World-Check є комерційною базою даних, що належить *Refinitiv* (раніше була частиною *Thomson Reuters*) та надає інформацію та розвідувальні дані про фізичних та юридичних осіб, які можуть становити потенційний фінансовий, регуляторний або репутаційний ризик для бізнесу та урядів. Користувачами бази даних є насамперед фінансові установи, включаючи банки, страхові компанії та інвестиційні фірми, що здійснюють належну обачність (*due diligence*) щодо своїх клієнтів та партнерів. Вона містить інформацію про підсанкційних осіб та організації, політичних діячів (*politically exposed persons – PEPs*), осіб, підозрюваних у відмиванні коштів, фінансуванні тероризму та інших незаконних діяч, та осіб і організації з історією фінансових злочинів. Інформація в базі World-Check отримується з різноманітних публічних і приватних джерел, у тому числі з урядових списків, повідомлень ЗМІ та регуляторних органів. База даних постійно оновлюється, щоб інформація залишалася актуальною [4].

Важливо зазначити, що World-Check є приватною ініціативою, а користування нею цілком належить до сфери розсуду заінтересованих суб'єктів. При цьому World-Check неодноразово була предметом суперечок і критики через її (не)точність, (не)повноту та потенційний вплив на конфіденційність і права окремих осіб і організацій. Є достатньо випадків, коли окремі особи та компанії класифікувалися в базі даних у несприятливий спосіб через застарілу, неточну або спотворену інформацію. Прикладами є включення до бази даних фізичної особи/компанії через:

- участь у судових процесах або розслідуваннях, які пізніше були облишені іншою стороною, але при цьому висвітлення в онлайн-ЗМІ отримав лише початок справи,
- фігурування у витоках даних (як-от «Панамські папери»), коли ймовірну діяльність згодом було спростовано,
- негативні результати фальшивих кримінальних проваджень у юрисдикціях, що не мають вільних і незалежних правових систем, або
- помилкову класифікацію як політичного діяча (PEP) або партнера PEP [5].

Наразі український статус міжнародного спонсора війни є передусім репутаційним інструментом, що визнає і само НАЗК [2]. Ресурсний центр з бізнесу і прав людини (Велика Британія), аналізуючи кейс *Procter & Gamble*, вказує: «Справа P&G повинна змусити кожну компанію, яка продовжує заробляти мільярди в Росії, подумати, що вона також ризикує стати спонсором війни. Компанії, включені до списку, тепер позначатимуться як «міжнародні спонсори війни» в рамках WorldCheck [...]. Однак, можливо, більший вплив має репутація. Цю пляму неможливо відмити ні Ariel, ні Tide, для P&G це вже частина історії» [6].

У червні 2023 р. з'явився перший глобальний кейс, який свідчить про реальну вагу статусу міжнародного спонсора війни, але, знову таки, лише в репутаційній площині. Мова йде про бойкот американської компанії *Mondelez International* (бренди *Oreo*, *Milka*, *Toblerone* та ін.) у скандинавських країнах. Авіакомпанії *SAS* і *Norwegian Air*, група залізничного транспорту *SJ*, мережа готелів *Strawberry*, роздрібна торгова мережа *Elkjop*, група з доставки *Fjord Line* та Норвезька Футбольна Асоціація – серед тих, хто оголосив про припинення продажу продукції *Mondelez*. *Coop Norge*, другий за величиною продовольчий роздрібний продавець в Норвегії, повідомив у суботу, що буде радитися з урядом Норвегії перед прийняттям будь-яких рішень. Скандинавські компанії заявили, що їхнє рішення про припинення продажу продукції *Mondelez* ґрунтується на заяві НАЗК України про включення в цього виробника до списку спонсорів війни. У свою чергу, компанія *Mondelez* зі штаб-квартирою в Чикаго у своїй заяві зазначила, що

не продає російську продукцію в Норвегії, а офіційні керівництва повинні ґрунтуватися на об'єктивних критеріях, що забезпечують однакове ставлення до компаній. «*Mondelez International* дотримується всіх політичних рішень і санкцій і продовжуватиме розглядати необхідні зміни в діяльності, щоб забезпечити повний комплаєнс» [7]. По-суті, відповідь компанії зводиться до того, що вона не порушила жодних імперативних вимог законодавства, і підкреслює принципову відмінність між такими вимогами і репутаційним впливом.

Якими є правові підстави ведення НАЗК відповідного списку? НАЗК пов'язує свої повноваження з Дорожньою картою індивідуальних санкцій Міжнародної робочої групи з питання санкцій проти Росії (група Єрмака-Макфола), у якій була визначена роль НАЗК у санкційній політиці [8]. Однак тут виникають правові зауваження:

1) відповідно до ч. 2 ст. 6 Конституції України органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. Повноваження НАЗК визначено ст. 11 Закону України від 14.10.2014 р. «Про запобігання корупції», однак повноважень щодо санкційної політики серед них нема;

2) навіть якщо такі повноваження були передбачені, включення до списку міжнародних спонсорів війни не є санкцією: такий статус не згадується ні в Законі України від 14.08.2014 р. «Про санкції», ні в Дорожній карті індивідуальних санкцій групи Єрмака-Макфола [9].

Можна дійти висновку, що ведення списку міжнародних спонсорів війни НАЗК здійснюється без належної правової підстави. Логічним наслідком такої ситуації є те, що статус міжнародного спонсора війни не тягне і не може тягнути за собою конкретних правових наслідків. Але ж, на відміну від бази даних World-Check та подібних приватних ініціатив, список міжнародних спонсорів війни офіційно ведеться органом державної влади України. Тому не є прийнятними ані відсутність правових підстав для його ведення, ані виключно репутаційне його значення. Це підриває довіру до цього інструмента і шкодить економічному фронту боротьби з агресором.

Вважаю за необхідне внести такі рекомендації щодо шляхів розв'язання означеної проблеми:

1) внести зміни до ст. 11 Закону України від 14.10.2014 р. «Про запобігання корупції», передбачивши повноваження НАЗК в сфері санкційної політики та щодо ведення списку міжнародних спонсорів війни;

2) розробити чіткі критерії (методологію) віднесення особи до міжнародних спонсорів війни (рішення НАЗК);

3) внесення змін до відповідних законів України, передбачивши нову підставу для відмови у визнанні особи переможцем у процедурах публічних закупівель, аукціону щодо оренди державного і комунального майна, концесійного конкурсу тощо: «особу визнано міжнародним спонсором війни».

Також підтримую пропозицію, висловлену в Плані дій щодо посилення санкцій проти Російської Федерації Міжнародної робочої групи з питання санкцій проти Росії від 19 квітня 2022 р.: створити та опублікувати реєстр усіх міжнародних компаній, які все ще діють в Росії та Білорусі (Організація економічного співробітництва та розвитку) [10, с.10]. Це дозволить забезпечити реальну міжнародну значущість статусу міжнародного спонсора війни.

Статус міжнародного спонсора війни створює безпосередні нові виклики для здійснення комплаєнсу та консалтингової діяльності у сфері господарювання. Ці два напрями діяльності обрано мною як найбільш значущі для переведення політичної волі держави на операційний рівень конкретних суб'єктів бізнесу. При цьому слід відзначити, що комплаєнс та консалтинг є двома різними, але взаємопов'язаними поняттями у діловому та регуляторному контекстах.

За визначенням А. Коршун, *комплаєнс* – це організований суб'єктом господарювання/організацією внутрішній процес забезпечення відповідності його/її діяльності вимогам законодавства, нормам міжнародно-правових актів екстериторіальної дії, локальним актам суб'єкта господарювання, стандартам саморегульованих організацій у певній сфері і найкращим практикам, шляхом формування корпоративної культури, здійснення комплаєнс-контролю ризиків, які можуть призвести до застосування до такого суб'єкта господарювання юридичних, фінансових санкцій, втрати ділової репутації або іншої шкоди [...] [11, с. 59]. Безпосередньо дотичним до теми статті є аспект турботи про ділову репутацію: бізнес-відносини з міжнародним спонсором війни можуть суттєво нашкодити діловій репутації компанії, особливо у ситуації, коли остання за своєю ринковою силою співставна зі «спонсором», не є залежною від нього.

Наразі хотілося б наголосити на ще одному аспекті комплаєнсу – забезпеченні відповідального та етичного ведення бізнесу. Існує тенденція зростаючої інтеграції етики і комплаєнсу. Збільшується кількість законодавчих вимог, які стосуються етичних питань, внаслідок чого відбуваються зміни в підходах регулювання. Регулятори оцінюють не лише «що» роблять компанії, а все більшою мірою також і «як» вони це роблять. Завдяки Інтернету збільшується прозорість і громадянський активізм, тому ризики виявлення неетичної поведінки та негативних наслідків для бізнесу є більш значущими, ніж будь-коли раніше. А сьогоднішні етичні питання ймовірно стануть законодавчими правилами завтра [12]. Прикладом такої трансформації є поширення у Європі законодавства про обов'язкову належну обачність щодо прав людини та впливу на довкілля (британський Закон про сучасне рабство (2015), Закон Нідерландів про належну обачність щодо дитячої праці (2017), французький Закон про обов'язок пильності (2017), німецький Закон про належну обачність щодо ланцюгів постачання (2021), норвезький Закон про прозорість бізнесу та умови щодо прав людини та достойних умов праці (2021)). На рівні ЄС очікується прийняття Директиви про належну обачність щодо корпоративної сталості [13].

На жаль, ведення бізнесу в росії в рамках відповідальної поведінки бізнесу поки що не визнається неприпустимим поряд з використанням рабської праці, дитячої праці чи навіть впливом на довкілля. Дослідження ОЕСР «Наслідки російського вторгнення в Україну для відповідальної поведінки бізнесу» (березень 2023 р.) намагається зайняти компромісну позицію: «Тимчасом як багато компаній пішли з росії, більшість транснаціональних підприємств, що діяли в росії до повномасштабного вторгнення, продовжують свою діяльність там. Це підкреслює необхідність здійснення посиленої належної обачності для запобігання спричиненню, участі або прямому зв'язку з негативними впливами, пов'язаними з війною або в інших контекстах» [14, с. 1]. Втім, навіть таке формулювання сигналізує, що ведення бізнесу в росії генеруватиме все більші комплаєнс-ризиків.

Значну роль у зменшенні таких ризиків може відіграти консалтинг. Тимчасом як комплаєнс є внутрішнім процесом суб'єкта господарювання (за термінологією Господарського кодексу України – внутрішньогосподарськими відносинами), консалтингова діяльність здійснюється спеціальними суб'єктами господарювання на професійній основі та полягає у наданні консультативної послуги замовнику за плату, на підставі договору [15, с. 48]. Відрізняється їхній фокус: якщо комплаєнс зосереджений передусім на забезпеченні дотримання існуючих правил та вимог, то консалтинг може (і повинен) передбачати надання стратегічних рекомендацій і пропозицію рішень для покращення загальної продуктивності бізнесу. Іншими словами, якщо комплаєнс переймається сього-

денням, консалтинг може передбачати, інтегрувати або навіть формувати тенденції розвитку бізнес-процесів. З очевидністю, прогресуюча стигматизація бізнес-відносин з росією є однією з найактуальніших таких тенденцій.

Можна виділити такі функції консалтингу відносно статусу міжнародного спонсора війни та бізнесу з росією загалом:

1) Оцінка ризиків та належна обачність. Консалтингові фірми відіграють важливу роль у проведенні комплексної оцінки ризиків та процедур дью ділідженс. Вони допомагають компаніям та урядам виявляти та оцінювати потенційних партнерів, клієнтів, постачальників або інвесторів на предмет того, чи не мають вони бізнес-зв'язків з росією, у тому числі внаслідок небалості. Завдяки ретельному аналізу та дослідженням консультанти виявляють підозрілі сигнали (*red flags*), оцінюють ризики та рекомендують стратегії зменшення ризику;

2) Комплаєнс та регуляторні рамки. Консалтингові фірми допомагають бізнесу оперувати складними регуляторними рамками, які поєднують законодавчі вимоги (як от дотримання санкцій) та ширші етичні вимоги. Консультанти допомагають суб'єктам господарювання розробити ефективні політики, процедури та внутрішні контрольні механізми для виявлення та запобігання випадковій взаємодії зі російським бізнесом та витіснення міжнародних спонсорів війни з ланцюгів постачання;

3) Фінансова розвідка та аналіз даних. Завдяки просунутим аналітичним інструментам та технологіям консультанти допомагають виявляти закономірності, тенденції та аномалії у фінансових даних, які можуть свідчити про зв'язки з росією;

4) Взаємодія зі стейкхолдерами. Консалтингові фірми допомагають створювати партнерства між урядами, правоохоронними органами, фінансовими установами та організаціями громадянського суспільства. Консультанти сприяють координації зусиль, обміну інформацією та встановленню найкращих практик для посилення спільної реакції на бізнес в росії та міжнародних спонсорів війни;

5) Навчання та розбудова потенціалу. Консалтингові фірми пропонують навчальні програми та ініціативи з розбудови потенціалу для покращення знань та навичок компаній у виявленні та зменшенні ризиків, пов'язаних з бізнесом в росії. Вони навчають працівників виявляти підозрілі дії, впроваджувати ефективні заходи відповідності та механізми звітності. За допомогою індивідуального навчання консультанти допомагають організаціям проактивно запобігати випадковій взаємодії з бізнесом в росії та міжнародними спонсорами війни.

Висновки. Проблема протидії міжнародним спонсорам війни (як і загалом бізнесу з росією) вимагає комплексного підходу, що включає зусилля як держави Україна, так і суб'єктів бізнесу. З боку держави необхідними є кроки щодо законодавчого урегулювання підстав для ведення списку міжнародних спонсорів війни, критеріїв (методології) віднесення особи до міжнародних спонсорів війни та конкретних правових наслідків такого статусу. З боку суб'єктів бізнесу необхідним є спрямування комплаєнс-зусиль на мінімізацію ризиків, пов'язаних з бізнес-зв'язками з росією. Складність цього завдання вимагає співпраці, експертизи та стратегічного керівництва, що актуалізує роль консалтингової діяльності. Консалтингові фірми, що володіють спеціалізованими знаннями, здатністю до оцінки ризиків, експертизою у сфері регуляторних та інших вимог, спроможністю у сфері фінансової розвідки та щодо встановлення співпраці між стейкхолдерами можуть внести значний внесок у глобальні зусилля у економічній боротьбі з агресором. За допомогою консалтингових послуг стейкхолдери можуть зміцнити свої механізми захисту від бізнес-зв'язків з агресором та працювати над створенням більш безпечного й стійкого світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. НАЗК. Міжнародні спонсори війни. URL: <https://sanctions.nazk.gov.ua/boycott/>
2. Штука Н., Федорчук В. «Це питання репутації». НАЗК внесло Procter&Gamble у список міжнародних спонсорів війни. Що це за список та чи має він якийсь реальний вплив. *Forbes Ukraine*, 5.02.2023. URL: <https://forbes.ua/30-rokiv-ukrainskogo-biznesu/tse-pitannya-reputatsii-nazk-vneslo-procterampgamble-u-sписок-mizhnarodnikh-sponsoriv-viyni-shcho-tse-za-sписок-ta-chi-mae-vin-yakiys-realniy-vpliv-05022023-11528>.
3. НАЗК. Компанії з реєстру НАЗК «Міжнародних спонсорів війни» відтепер в базі даних World-check, яку використовують для перевірки контрагентів у всьому світі. 7.09.2022. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/kompaniyi-zi-reyestru-nazk-mizhnarodnyh-sponsoriv-viyniyvidteper-v-bazi-danyh-world-check-yaku-vikoristovuyut-dlya-perevirky-kontragentiv-u-vsomu-sviti/>
4. Refinitiv. Why choose Refinitiv World-Check Risk Intelligence? URL: <https://www.refinitiv.com/en/products/world-check-kyc-screening>
5. Rudkin, Thomas. World-Check: what to do if I'm wrongly listed? Farrer & Co, 16.11.2022. URL: <https://www.farrer.co.uk/news-and-insights/world-check-what-to-do-if-im-wrongly-listed/>
6. Business and Human Rights Resource Centre. Ukraine: Govt. names 13 intl. companies sponsors of war due to their continued operations in Russia. 10.02.2023. URL: <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/ukraine-govt-names-13-western-cos-international-sponsor-of-war-over-their-continued-operations-in-russia/>
7. Solsvik, Terje. Oreo-maker Mondelez faces Nordic backlash over Russia business. Reuters, 12.06.2023. URL: <https://www.reuters.com/business/oreo-maker-mondelez-faces-nordic-backlash-over-russia-business-2023-06-12/>
8. НАЗК. НАЗК 2.0. Санкційна політика-2022: участь у створенні санкційних планів, портал "Війна і санкції", активи росіян та пошук іноземців у російських компаніях. 23.01.2023. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/pro-nazk/nazk-2-0-sanktsijna-polityka-2022-uchast-u-stvorenni-sanktsijnyh-planiv-portal-vijna-i-sanktsiyi-aktyvy-rosiyan-ta-poshuk-inozemtsiv-u-rosijskyh-kompaniyah/>
9. Міжнародна робоча група з питання санкцій проти Росії. Дорожня карта індивідуальних санкцій: Рекомендації щодо санкцій проти Російської Федерації від 6 червня 2022 р. URL: https://drive.google.com/file/d/1bF56mx3D2-jn_VJ4zv8lxY5EJt-cu1O1/view.
10. Міжнародна робоча група з питання санкцій проти Росії. План дій щодо посилення санкцій проти Російської Федерації від 19 квітня 2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/14/09/ec9604286261bb499fd3ee12e0df3bbf_1650466841.pdf.
11. Коршун А. Щодо визначення поняття «комплаєнс» і його характерних ознак у сфері господарювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. №5 (124). С.55-60.
12. Hunt, Christian. What does Ethics have to do with Compliance? EQS Group, 09.06.2022. URL: <https://www.eqs.com/compliance-blog/what-ethics-has-to-do-with-compliance/>
13. Business and Human Rights Resource Centre. ECCJ publishes updated map & comparative analysis of mHREDD laws & legislative proposals in Europe. 21.03.2022. URL: <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/eccj-updates-map-comparative-analysis-of-mhredd-laws-legislative-proposals-in-europe/>
14. OECD. Responsible business conduct implications of Russia's invasion of Ukraine. 28.03.2023. URL: <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/responsible-business-conduct-implications-of-russia-s-invasion-of-ukraine-f222a4d1/>
15. Лищенко В.К. Консалтингова діяльність: визначення поняття та його розмежування із категоріями. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 2. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2022/8.pdf